

ΠΕΡΙ ΙΧΘΥΩΝ ΚΑΙ ΑΛΙΕΙΑΣ ΔΙΑΦΟΡΑ

Τα σύμβολα εξουσίας που δέχονται οι άρχοντες των Αρμενίων προς τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως, είναι σύμφωνα με τον Προκόπιο, *χλαμὺς ἢ ἐξ ἐρίων πεποιημένη, οὐχ οἷα τῶν προβατίων ἐκπέφυκεν, ἀλλ' ἐκ θαλάσσης συνειλεγμένων. πίννους τὰ ζῶα καλεῖν νενομίκασιν*<sup>1</sup>. Εύκολα μπορεί κανείς να φανταστεί το αναντικατάστατο που πρέπει να αποτελούσε τότε για τους Αρμένιους ένα ηγεμονικό ένδυμα με συστατικά της κατασκευής του από ζῶα της θάλασσας. Η έκπληξη και ο θαυμασμός καλύπτουν εδώ την πραγματική αξία της μνείας, που δεν έχει σχέση ούτε με ιατρική, ούτε με μαγειρική. Υλικό από μια μηχανογραφημένη «Τράπεζα πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» είναι φυσικό να παρέχει παραδείγματα, των οποίων η ποικιλία μπορεί να ταξινομηθεί κατά πολλούς τρόπους.

Ωστόσο, τόσο η ιατρική, όσο και η μαγειρική κατέχουν δικαιολογημένα σημαίνουσες θέσεις σε όλες τις περιόδους της Γενικής Ιστορίας όλων των γεωγραφικών περιοχών της Γης και το ίδιο συμβαίνει σχετικά με όλα τα προϊόντα του υδάτινου περιβάλλοντος<sup>2</sup>, όπου υδάτινο περιβάλλον —θάλασσα, λίμνες και ποταμοί— υπάρχει. Η εξέταση όμως του υδάτινου περιβάλλοντος σε σχέση με όσους έμβιους οργανισμούς παράγει ανάγεται μάλλον στη γενική και ειδική αντίληψη για τη φύση που έχει ο άνθρωπος, στην περίπτωση μας ο μεσαιωνικός άνθρωπος, καθώς και στις εντυπώσεις και τα συναισθήματα

1. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων Γ'*, εκδ. J. HAURY – G. WIRTH, *Procopii Caesariensis opera omnia*, Λιψία 1964, 1, 19-20, σ. 85.

2. M. KOKOSZKO, *Ryby i ich znaczenie w życiu codziennym ludzi późnego antyku i wczesnego Bizancjum (III-VII w.)*, Wydawnictwo Uniwersitetu Łódzkiego, Łódz 2005 (στο εξής: KOKOSZKO, *Ryby*), πραγματεία που περιλαμβάνει πάνω από 500 όρους που σημαίνουν ή υποσημαίνουν ψάρια· A. KARPOZELOS, *Realia in Byzantine Epistolography X-XII c.*, *BZ* 77 (1984), 20-37.

που η φύση τού προκαλεί. Στους πολιτισμούς που άνθισαν στις μεσογειακές ακτές, ιδιαίτερα στον ελληνωρμαϊκό και στο βυζαντινό, τα ψάρια και τα άλλα προϊόντα της φύσης που ο άνθρωπος συναντούσε μέσα στο νερό δεν αποτελούσαν μόνο αντικείμενο της ιατρικής και της μαγειρικής, δηλαδή της ανθρώπινης διατροφής<sup>3</sup>, αλλά και στοιχεία του άμεσου περιβάλλοντος που επηρέαζαν, κάποιες φορές μάλιστα αποφασιστικά, τη ζωή του κάτω από διάφορες συνθήκες<sup>4</sup>.

Σε διαφορετικά θαλάσσια περιβάλλοντα επικρατούσαν συνήθως διαφορετικές συνθήκες, όπως και διαφορετικοί ποταμοί παράγουν, όχι σπάνια, διαφορετικά ψάρια ο ένας από τον άλλο. Προς τα τέλη της Αρχαιότητας π. χ., η Δυτική Μεσόγειος πρέπει να διέθετε πλούσια αποθέματα ψαριών σε αντίθεση με την Ανατολική, ιδιαίτερα με το Αιγαίο. Ανεξάρτητα από τη διαχρονική και παραδοσιακή της σχέση με την θάλασσα, η κυρίως Ελλάδα, ιδιαίτερα αυτή που αγγίζει το Αιγαίο, όσο περίεργο κι αν φαίνεται αυτό, πρέπει να τρεφόταν κυρίως με παστά ψάρια από τον Εύξεινο Πόντο<sup>5</sup>. Θα μπορούσε το τελευταίο

---

3. Θα μπορούσαν εδώ να αναφερθούν: ο Αρχέστρατος ο Γελαίος (γύρω στο 330 π.Χ.), φοβερός γαστρονόμος, συγγραφέας της *Ἠδυπάθειας*, έργου που μεταφράστηκε στα λατινικά από τον τραγικό Έννιο με τίτλο *Hedyphegetica* (βλ. ARCHESTRATO DI GELA I, *Testimonianze e frammenti* (επιμ. Ο. MONTANARI), Università degli studi di Bologna, 1983, π.χ. με διάφορες μνείες ψαριών, όπως για τον καρχαρία-σκυλόψαρο = *κύων καρχαρίας*, απ. 38, σ. 32, απ. 57 και 57α, 58, σ. 38, κ.ε.) βλ. P. BRANDT, *Archestratus Gelensis, Corpusculum Poesis epicae Graecae*, Λιψία 1888, 114-190. Ο Ξενοκράτης από την Αφροδισιάδα της Καρίας (1ος αι.), έγραψε *Περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς*. Πόνημα με τον ίδιο τίτλο, όπου ταξινομούνται τα έμβια όντα των υγρών τόπων, έγραψε και ο Γαληνός ο Περγαμηνός (2ος αι.), βλ. ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ, *Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ, περὶ τῆς ἀπὸ τῶν ἐνύδρων τροφῆς* (εισαγωγή Γ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ), Χίος 1998. Τα κείμενα του Αρχέστρατου και των Ξενοκράτους και Γαληνού οφείλω στο φίλο και συνεργάτη μου Στ. Λαμπάκη. Ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός, γιατρός του αυτοκράτορα Ιουλιανού (361-363), ο Αέτιος ο Αμιδηνός (6ος αι.) προσωπικός γιατρός και αυλικός και ο Παύλος ο Αιγινήτης (7ος αι.) που αντέγραψε κύρια τον Γαληνό, χωρίς να στερείται και πρωτοτυπίας. Για τους γιατρούς αυτούς, βλ. Α. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, *The Effect of Medicine, in particular the Ideas about Renal Diseases, on the «Well-being» of Byzantine citizens*, στο M. GRÜNBAUT – E. KISLINGER – A. MUTHESIUS – D. CH. STATHAKOPOULOS (εκδ.), *Material Culture and Well-being in Byzantium (400-1453). Proceedings of the International Conference (Cambridge 8-10 September 2001)*, Βιέννη 2007, 95-97.

4. Πβ. E. KISLINGER, *Gastgewerbe und Beherbergung in frühbyzantinischer Zeit. Eine realienkundliche Studie aufgrund hagiographischer und historiographischer Quellen* (δακτυλ. διατρ.), Βιέννη 1982, 75-76· Ο ΙΔΙΟΣ, «Ernährung, Byzantinisches Reich», *Lexikon des Mittelalters*, Μόναχο-Ζυρίχη 1985, τόμ. 3, 2171-2174.

5. KOKOSZKO, Ryby, 397 και 432.

αυτό παράδοξο να συσχετιστεί με τη μεγάλη φτώχεια και εγκατάλειψη που είχε επικρατήσει στον ελλαδικό χώρο ακόμη και πριν από την εποχή του Ιουστινιανού, οπότε, σύμφωνα με τα Άνέκδοτα του Προκόπιου, δεν κτίστηκε εκεί ούτε μια δημόσια οικοδομή<sup>6</sup>, καθώς και με τις αρκετά μεταγενέστερες μνείες: του Θεοφάνη, ότι στον ποταμό Κουβι (Kuban?) ἀλιεύεται τὸ ξυστόν βουλγαρικὸν ὀψάριν<sup>7</sup>, ότι στον ποταμό Ἄτελ, που εκβάλλει στον Τάναϊ (Don?), ἀγρεύεται τὸ λεγόμενον μουρζοῦλιν<sup>8</sup>, ἀλλὰ και του Πορφυρογέννητου και του Ιωάννη Τζέτζη, ότι στη Μαιώτιδα αλιεύεται το ψάρι βερζίτικον<sup>9</sup>. Ὅλες αυτές οι μνείες παραπέμπουν σε αλιεία σπάνιων ψαριών πέρα από τις νότιες ακτές του Εὐξείνου Πόντου, ενώ ἄλλη μνεία από την ἴδια πηγή μάς πληροφορεῖ ότι στις ακτές της Δαλματίας οι κάτοικοι ζουν κυρίως από την αλιεία<sup>10</sup>, και ακόμη ότι στις ἐκεῖ ζουπανίες, χρησιμοποιούν συνήθως πλοίαρια με δίχτυα<sup>11</sup>. Αντίθετα, δεν ἔχουμε ἀντίστοιχες μνείες για ἀνάλογες δραστηριότητες στο Αἰγαίον, που τα μεγάλα κύματά του δείχνουν να εντυπωσιάζουν τον Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο, ὥστε στο *Περὶ θεμάτων* ἔργο του να τα παρομοιάζει με βουνά(!)<sup>12</sup>. Σε ὅτι ὁμως ἀφορὰ τη Δυτικὴ Ελλάδα, που δεν την ἀγγίζει το Αἰγαίον, ὁρισμένα σχόλια στο Στράβωνα, ἰσως του Ἀρέθα, ἀναφέρονται σε

6. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Ἄνέκδοτα, εκδ. J. HAURY – G. WIRTH, *Historia Arcana, Procopii Caesariensis opera omnia*, Λιψία 1963, 26, 31-33, σ. 163-164.

7. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, εκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, Λιψία 1883 (ανατ. Νέα Υόρκη 1980), 357.8-9· πβ. J. KALITSUNAKIS, Ὅψον und Ὅψάριον. Ein Beitrag zur griechischen Semasiologie, *Festschrift für Univ. Prof. Hofrat Dr. P. Kretschmer. Beiträge zur griechischen und lateinischen Sprachforschung*, Βιέννη-Λιψία-Νέα Υόρκη 1926, 96-107, ἰδιαίτερα 104.

8. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, 357.5.

9. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, εκδ. GY. MORAVCSIK – R. J. H. JENKINS, *Constantini Porphyrogeniti, De administrando imperio*, Ουάσινγκτον 1967 (στο ἐξῆς: DAI), 42, 86-89, σ. 186: Εἰς δὲ τὸ ἀνατολικώτερον μέρος τῆς Μαιώτιδος λίμνης εἰσέρχονται πολλοὶ τινες ποταμοί, ὃ τε Τάναϊς ποταμός ... ἐν ᾧ καὶ τὸ βερζίτικον ἀλιεύεται· ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΕΤΖΗΣ «Χιλιάδες», *Περὶ ταρχίων ἰχθύων ὥζιανών*, εκδ. P. A. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Νεάπολη 1968, αρ. XIII, 466.90-92: Ὡζιανούς ἰχθύας μοι ταρχίους εἶναι νοεῖ, οἵπερ βαρβαρώς καὶ κοινῶς βερζίτικα καλοῦνται· D. J. GEORGACAS, *Ichthyological Terms for the Sturgeon and Etymology of the International Terms Botargo, Caviar and Congeners (A linguistic, Philological and Culture-historical Study)*, Αθήνα 1978, 122-128.

10. DAI 30, 58-60, σ. 142.

11. DAI 30, 106-108, σ. 144· πβ. Φ. ΚΟΥΚΟΥΛΗΣ, Ἐκ τοῦ ἀλιευτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν, *ΕΕΒΣ* 18 (1948), 28-40.

12. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, *Περὶ θεμάτων*, εκδ. A. PERTUSI, *Costantino Porfirogenito De thematibus*, Βατικανόν 1952 (στο ἐξῆς: *De them.*), XVII, 30-33, σ. 83.

κάποιες λίμνες σε θαλάσσια απόσταση δεκαέξι μιλίων από την Πάτρα<sup>13</sup>, όπου υπάρχει άγαθὴ ἄγρα ἰχθύων<sup>14</sup>, και εδώ είναι περίπου φανερό ότι πρόκειται για τη λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου, η οποία, τον δέκατο αιώνα, μοιάζει να τροφοδοτεί τη σχετικά αξιόλογη, τότε, πόλη του Αγίου Ανδρέα.

Αρχικά, λοιπόν, φαίνεται ότι το ψάρεμα ήταν αποδοτικό για τους Βυζαντινούς κυρίως σε κλειστούς όρμους, κόλπους και λίμνες, όπου τα νερά ήταν ήρεμα και πιο προσιτά, όπως, άλλωστε, υποδηλώνει και η επισήμανση του Κωνσταντίνου Ζ' για τα τεράστια κύματα του Αιγαίου, η οποία και παραπέμπει στο γνωστό μεσαιωνικό δέος απέναντι στην ανοιχτή θάλασσα. Γύρω στα μέσα του δέκατου αιώνα επίσης μνημονεύονται ψάρια από τον κόλπο του Ναυπλίου<sup>15</sup> και πιστοποιείται μια εμφανώς συχνή αποστολή ψαριών —με διάκριση σε μεγάλα και μικρά— ως δώρα ανάμεσα σε εκκλησιαστικούς άνδρες<sup>16</sup>, μια παράδοση κραταιά και ακατάλυτη δια μέσου των αιώνων. Στη στροφή από τον ενδέκατο στο δωδέκατο αιώνα ο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος Θεοφύλακτος φαίνεται ότι στέλνει ψάρια και σε κοσμικούς αξιωματούχους, σε μεγάλες ποσότητες<sup>17</sup>, ενώ η λίμνη της Αχρίδος/Λυχνιδού έχει, σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, ἰχθύων

13. ΛΙΟΥΤΠΡΑΝΔΟΣ, *Legatio* 59, εκδ. P. CHIESA, *Liudprandi Cremonensis Antapodosis, Homelia paschalis, Historia Ottonis, Relatio de legatione Constantinopolitana*, Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 156, Turnhout 1998, σ. 214, όπου η αντίστοιχη απόσταση Ναυπάκτου από Πάτρα ορίζεται σε δεκαοκτώ μίλια (*Patras alio maris litore decem et octo miliaribus distare prospeximus*).

14. A. DILLER, *Scholia on Strabo*, Studies in Greek Manuscript Tradition, Άμστερνταμ 1983, 39, X459D: αὐται αἱ λίμναι καταντικρὺ Πατρῶν δυτικώτερον ἑαρινῇ δύσει διάρμα ἔχουσαι θαλάσσης ἑκκαίδεκα μιλίων, ἀφ' ὧν πολλὴ καὶ ἀγαθὴ ἄγρα ἰχθύων κομίζεται ὅσαι ἡμέραι ταῖς Πάτραις.

15. J. DARROUZÈS, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι 1960, VII, αρ. 18.14-16, σ. 286: ἰχθὺς ἀμβλυωπίας, ἅτε παρὰ τῆς πατρίδος καὶ παρ' ὕμων, ἀγαπητῶς ἀπελάβομεν νάρδω τε καὶ θυμιάμασι τὸν τὴν ψυχὴν εὐώδη δεξιωσάμενοι.

16. DARROUZÈS, *Épistoliers*, III, αρ. 19.13, σ. 181, αρ. 45.13, σ. 200, VII, αρ. 46.5, σ. 316, VIII, αρ. 6.16, σ. 323, IX, αρ. 29.14, σ. 365, IX, αρ. 32.14, σ. 367· πβ. F. TINNEFELD, Zur kulinarischen Qualität byzantinischer Speisefische, στο *Studies in the Mediterranean World. Past and Present*, Hitotsubashi University, Τόκιο 1988, 155-170, όπου εξάγονται οι υπηρεσίες που προσέφερε η έκδοση από τον μεγάλο K. Krumbacher του βυζαντινού πονήματος «Ὁψαρολόγος» (*Das byzantinische "Fischbuch"*), του 13ου-14ου αιώνα, στη διαλεύκανση του προβλήματος, πόσα και ποιά από τα γνωστά κατά την ελληνική Αρχαιότητα ψάρια ήταν επίσης γνωστά ως το τέλος του βυζαντινού Μεσαίωνα.

17. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΑΧΡΙΔΟΣ, *Ἐπιστολαί*, εκδ. P. GAUTIER, *Theophylacte d'Achrida Lettres*, Θεσσαλονίκη 1986, αρ. 12.32-33, σ. 169, αρ. 13.17-20, σ. 171, αρ. 72.48-49, σ. 391, αρ. 105.1-2, σ. 521, αρ. 119.1-2, σ. 551.

πλήθος ἀμύθητον<sup>18</sup>. Σε ό,τι αφορά την Κωνσταντινούπολη<sup>19</sup> πρέπει και εκεί να παρουσιάζονταν κάποιες σημαντικές δυσκολίες ανάλογα με τις εποχές, όπως κατά τη μετάβαση από τον πέμπτο προς τον έκτο αιώνα, οπότε η πρωτεύουσα ταλαιπωρήθηκε, σύμφωνα με τον Προκόπιο, για περισσότερο από πενήντα χρόνια, από κήτος τεράστιο μήκους τριάντα και πλάτους δέκα πήχων, που βύθιζε τα πλοία, προξενώντας μεγάλες ανθρώπινες απώλειες. Στο τέλος, εξοντώθηκε από τους κατοίκους, καθώς εξώκειλε στις εκβολές του Σαγγάριου, κυνηγώντας μια αγέλη από δελφίνια και καταβροχθίζοντας μερικά από αυτά. Ακινητοποιημένο καθώς ήταν πια και βυθισμένο στη λάσπη, το κήτος, που οι κάτοικοι είχαν ήδη ονομάσει «Πορφύριον», κατακερματίστηκε με αξίνες και κάποιοι μάλιστα το γεύθηκαν<sup>20</sup>. Και μόνον η μνεία αυτού του κήτους από τον Προκόπιο, ιστορικό με κλασικές και σε κάποιο βαθμό ορθολογιστικές καταβολές, συνεπικουρεί στη διαπίστωση ότι οι Βυζαντινοί δεν ήταν καθόλου αλιείς ανοιχτών θαλασσών.

Ακόμη μεγαλύτερη σημασία από την ποικιλία της ιχθυολογικής ονοματολογίας έχει η απευθείας σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον, μέσα στο οποίο βρίσκονται τα ψάρια. Συγγραφείς, όπως ο Προκόπιος, που συνηθίζουν να περιγράφουν με εμβριθεία ορισμένες ιδιομορφίες του θαλάσσιου περιβάλλοντος περιοχών, γνωστών ως σήμερα για την ιχθυοπαράγωγή τους, όπως η Εύβοια και η Χαλκίδα<sup>21</sup>, αποσιωπούν ο,τιδήποτε σχετικό με αλιεία ή ψάρια, ενώ, αντίθετα, φροντίζουν να το υποδηλώνουν, όταν πρόκειται για την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη<sup>22</sup>. Μικρά ψάρια (ιχθύδια) μνημονεύονται σε δεξίωση του επισκόπου της Ραιδεστού το δέκατο αιώνα<sup>23</sup>, το θαλάσσιο όμως περιβάλλον της Ραιδεστού θα περιγραφεί με αρκετό λυρισμό και

18. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις ιστοριών*, εκδ. I. THURN, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973, 358.

19. Βλ. G. DAGRON, Poissons, pêcheurs et poissonniers de Constantinople, στο C. MANGO – G. DAGRON (εκδ.), *Constantinople and its Hinterland: Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford, April 1993, Variorum Ashgate, Λονδίνο 1995, 57-76.

20. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περί πολέμων Ζ'*, εκδ. J. HAURY – G. WIRTH, *Procopii Caesariensis opera omnia*, Λιψία 1963, 29, 9-15, σ. 424.

21. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περί κτισμάτων Δ'*, 3, 17-20, σ. 114.

22. Ο ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, εκδ. I. A. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, 504, μνημονεύει ιχθύας νεαλείς καὶ δελφίνες, πρὸς τὴν ἱερὰν Κωνσταντινούπολιν κάκειθεν ἐς τὰ τοῦ Πόντου τρυφερὰ χωρία.

23. DARROUZÈS, *Épistoliers*, III, αρ. 19.12-13, σ. 181 (= εκδ. M. P. VINSON, *The Correspondence of Leo Metropolitan of Synnada and syncellus*, Ουάσιγκτον 1985, αρ. 19.15-16, σ. 32).

χωρίς οποιαδήποτε μνεία για αλιεία από τον ιστορικό Μιχαήλ Ατταλειάτη, έναν αιώνα αργότερα<sup>24</sup>. Όπως φαίνεται, η αλιεία στα νερά της Προποντίδας ήταν διαχρονικά έντονη, μολοντί σταματούσε αναγκαστικά, π.χ. με την απειλητική άφιξη εκεί του αραβικού στόλου, για να ξαναρχίσει αμέσως μετά, όπως προκύπτει από μνεία του Θεοφάνη για το έτος 718<sup>25</sup>.

Η γενικά αγαστή γειτνίαση της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας με τη θάλασσα τονίζεται με πολλούς τρόπους: στον Ανάπλου, όπου η θάλασσα είναι εξαιρετικά ήσυχη, ευνοούνται οι συναλλαγές με τους εμπορευόμενους από τη θάλασσα (οί τῶν ἐμπόρων θαλάσσιοι)· αυτοί, οδηγώντας τις βάρκες τους ως την πέτρινη προκυμαία, διαπραγματεύονται από το κατάστρωμα με όσους βρίσκονται στην ξηρά<sup>26</sup>. Το πιθανότερο εδώ είναι ότι πρόκειται για ψαράδες. Νοτιότερα από τον Ανάπλου, στην παραλία της αυλής των Ἀρκαδιανῶν (θέρμες-βαλανείον, που ίδρυσε ο αυτοκράτορας Αρκάδιος<sup>27</sup>), όπου η θάλασσα είναι βαθιά και πλώιμη ως την πλακόστρωτη κρηπίδα, αυτοί που περιπλέουν την περιοχή μπορούν, προσεγγίζοντας, να ανοίξουν συζήτηση με τους περιπατητές<sup>28</sup> σε ένα απόλυτα ειδυλλιακό περιβάλλον. Πολύ νωρίτερα από την εμφάνιση των Αράβων, το 582, παρατηρείται στα νερά της πρωτεύουσας μεγάλη αφθονία ενός μόνου είδους ψαριού, που ονομάζεται τόνος, έτσι που μπορούσε κανείς να πιάσει τους τόνους με τα χέρια· για ένα κεράτιο, μπορούσε κανείς να αγοράσει έναν τόνο με βάρος εννιά λίβρες<sup>29</sup>! Λίγα χρόνια αργότερα, ο πατρίκιος και στρατηγός Φιλιππικός, γαμπρός του αυτοκράτορα Μαυρίκιου από την αδελφή του<sup>30</sup>, δημιούργησε στη Χρυσόπολη ένα ιδιωτικό, όπως φαίνεται, ιχθυοτροφείο<sup>31</sup>. το παράδειγμά του θα ακολουθήσει, το δέκατο

24. ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ίστορία*, εκδ. I. BEKKER, *Michaelis Attalioe Historia*, Βόννη 1853, 277-278.

25. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, 397.

26. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων* Α', 8, 7-9, σ. 34.

27. MARCELLINUS COMES, 394 (MGH AA, XI, 63).

28. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περὶ κτισμάτων* Α', 11, 2-5, σ. 41-42.

29. ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΦΕΣΟΥ, *Ἐκκλησιαστική Ίστορία*, III, XLV, 133-134· ΜΙΧΑΗΛ ΣΥΡΟΣ, εκδ. J.-B. CHABOT, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche 1166-1199*, Παρίσι 1901 (ανατ. Βρυξέλλες 1963), τόμ. 2, X.19, σ. 352: *Il y eut dans la mer une pêche abondante d'une seule espèce de poisson, qu'on appelait tonos, tellement nombreuse qu'on y puisait et on les tirait comme d'un tas de froment ou comme d'un vase. Ils furent assez nombreux pour servir de nourriture. Pour un κεράτιον on pouvait acheter un thon de 9 livres*· πβ. D. STATHAKOPOULOS, *To Have and to Have not: Supply and Shortage in the Centres of the Late Antique World*, στο GRÜNBAIT κ.ά., *Material Culture* (όπως σημ. 3), 217.

30. Για το πρόσωπο αυτό, βλ. PLRE III, 1022-1026.

31. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, 272.22-25.

αιώνα πια ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, ιδρύοντας ιχθυοτροφείο (κρατικό;) στον Βουκολέοντα, στα θαλάσσια, δηλαδή, τείχη προς την Προποντίδα, τα οποία και διακόσμησε, με ζωόμορφα γλυπτά (ζωδίοις)<sup>32</sup>. Ο παππούς του πάλι Βασίλειος Α΄ φαίνεται ότι αποκατέστησε στον αρχικό τους προορισμό τις τρεις παλαιές δεξαμενές των ανακτόρων —είχαν επιχρωματωθεί περισσότερο από δυο αιώνες πριν από τον Ηράκλειο—, διοχετεύοντας άφθονο νερό και προσθέτοντας ιχθύας πρὸς τέρψιν και ἄγγραν τῶν βασιλέων<sup>33</sup>. Η ποικιλία διαφόρων ειδών ψαριών συμβαδίζει με τη σπανιότητα ορισμένων περιζήτητων από αυτά<sup>34</sup>, εξ ου και η ονοματολογία τους είναι εκτενέστατη<sup>35</sup>. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι —πέρα από έκτακτες εξαιρέσεις όπως αυτή του 582 με την αφθονία του τόνου— οι κάτοικοι της πρωτεύουσας στη συντριπτική τους πλειοψηφία τρέφονται με παστό/αλατισμένο ψάρι, που ήταν αρκετά φθηνότερο από το φρέσκο<sup>36</sup>. Δεν χρειάζεται να επεκταθεί κανείς εδώ στο *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, σχετικά με τους ιχθυεμπόρους<sup>37</sup>. Στο κείμενο που γνωρίζουμε ως *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως* και όπου περιγράφεται το περιβάλλον σε διάφορες περιοχές της πρωτεύουσας, σημειώνεται ότι πριν ο Ρωμανός Α΄ Λακαπηνός ιδρύσει τη μονή του Μυρελαίου, ο τόπος μύριζε ψάρι τόσο πολύ, ώστε ο κόσμος το αποκαλούσε... *Ψαρέλαιον*<sup>38</sup>. Έξω από τα

32. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, εκδ. I. BEKKER, *Theophanes Continuatus Chronographia*, Βόννη 1838, 447.3-4: καὶ τὸν Βουκολέοντα ζωδίοις, ἐκ διαφόρων τόπων ἀγαγὼν, ἐκαλλώπισεν, κάκειϊσε ἰχθυοτροφείον ἐποίησεν.

33. ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΘΕΟΦΑΝΗ, 338.7-9.

34. Βλ. DAGRON, *Poissons* (όπως σημ. 19), 58. Ο KISLINGER (*Gastgewerbe und Beherbergung*, όπως σημ. 4, 77-88), ο TINNEFELD (*Zur kulinarischen Qualität byzantinischer Speisefische*, όπως σημ. 16, 158 κ.ε) και, κυρίως, ο KOKOSZKO (*Ryby*, όπως σημ. 2) σε όλη σχεδόν την έκταση του βιβλίου του δίνουν και οι τρεις μια μεγάλη ονοματολογική ποικιλία των ψαριών. Εξάλλου ο KISLINGER, «*Ernährung, Byzantisches Reich*» (όπως σημ. 4), θεωρεί ότι τα εδώδιμα ψάρια των Βυζαντινών ήταν περίπου σαράντα.

35. Βλ. τον εκτενή κατάλογο στον KOKOSZKO, *Ryby*, 24 κ.ε. πβ. ΚΟΥΚΟΥΛΑΣ, *BBP* 5, Αθήνα 1952, 79-86.

36. G. G. LITAVRIN, *Kak žili Vizantiicy*, Μόσχα 1974, 27.

37. J. KODER, *Ἐπαγγέλματα σχετικά με τὸν ἐπισιτισμὸ στὸ Βυζάντιο*, στο Χρ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ (επιμ.), *Ἡ καθημερινή ζωή στὸ Βυζάντιο*. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση, Αθήνα 1989, 363-371.

38. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, εκδ. T. PRÉGER, *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, Λιψία 1907 (ανατ. Νέα Υόρκη 1975), III, §134, σ. 258-πβ. J. KODER – Th. WEBER, *Liutprand von Cremona in Konstantinopel. Untersuchungen zum griechischen Sprachschatz und zu realienkundlichen Aussagen in Seinen Werken*, Βιέννη 1980, 88.

τείχη της πρωτεύουσας, οι κάτοικοι της Προποντίδας θα είναι ικανοί προς τα τέλη του δωδέκατου αιώνα να μετατρέπουν τὰ πρὸς ἰχθύων ἄγραν παρ' αὐτὼν ναυπηγούμενα σκάφη εἰς πολεμιστηρίου, παρ' ὅλο που οι ἰχθύων ἀγρευταὶ δεν μπορούν, βέβαια, να συγκριθοῦν με τους πολεμιστὲς ἐπὶ μακρῶν νηῶν<sup>39</sup>. Σύμφωνα με τον Ἰωάννη Καμινιάτη, στις αρχές του δέκατου αιώνα, οι λίμνες στον περίγυρο κυρίως της Θεσσαλονίκης —και ὄχι η ανοικτὴ θάλασσα!—, τρέφουσιν ἰχθύας καὶ μικροὺς καὶ μεγάλους καὶ τοῖς εἶδеси διαφόρους καὶ πολλοὺς τῷ πλήθει, τοῖς τε γείτοσι κώμαις καὶ αὕτη δὲ τῇ πόλει δαψιλεστάτην ἀποπληροῦνται τράπεζαν<sup>40</sup>. Σχετικὰ με τὴ ρύθμιση των τιμῶν των ψαριῶν σε κάθε τόπο, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναφέρει, στα τέλη του δωδέκατου αιώνα, κάποιον Μανουὴλ Αβούδιμο, ο οποίος εἶναι ἀνὴρ τῆς ἰχθύων τιμῆς μελόμενος<sup>41</sup>, ἐνῶ, λίγο νωρίτερα, ο Ἰωάννης Τζέτζης εἶχε καυτηριάσει ορισμένες μαυραγορίτικες συνθήκες και πρακτικές, που φαίνεται ὅτι επικρατοῦσαν στις αγοραπωλησίες των κοινῶν ψαριῶν μετρίου μεγέθους, ὅπως εἶναι τα σκουμπριά<sup>42</sup>. Σκόμβροι, πηλαμύδαι, θύνναι (τόνοι), μαινίδια (γρέτσες), ἀφύαι (μαρίδες) καὶ λάβρακα μνημονεύονται καὶ σε κείμενο του δωδέκατου αιώνα, που ἐπίσης αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη, στον διάλογο *Τιμαρίων*, —έργο μάλλον του Νικόλαου Καλλικλή<sup>43</sup>—, κάτι που υποδηλώνει τὴ μεγάλη δημοτικότητα των ψαριῶν αὐτῶν, που δεν εἶναι καὶ τόσο ακριβὰ στην αγορά καὶ, κατὰ συνέπεια, τὴ μεγάλη ζήτησή τους ἀπὸ τα λαϊκὰ στρώματα<sup>44</sup>.

39. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ Διήγησις*, 380.18–381.31· πβ. ΚΟΥΚΟΥΛΑΣ, Ἐκ τοῦ ἀλιευτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν (ὅπως σημ. 11), 37, σημ. 3.

40. ἸΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΙΝΙΑΤΗΣ, *Εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. G. BÖHLIG, *Ioannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae*, Βερολίνο–Νέα Υόρκη 1973, 7.50–58· πβ. Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη. Χώρος καὶ ἰδεολογία*, Γιάννενα 1996.

41. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς Ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. St. KYRIAKIDIS (με ἰταλικὴ μετάφραση V. ROTOLO), *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, Παλέρμο 1961, 92.16–17.

42. ἸΩΑΝΝΗΣ ΤΖΕΤΖΗΣ, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. P. A. M. LEONE, *Ioannis Tzetzae Epistulae*, Λιψία 1972, ἐπιστ. αρ. 57, 81.13–82.2· πβ. Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, *Μοναχοὶ καὶ μαῦρη αγορά στο 12ο αἰώνα. Παρατηρήσεις σε προβλήματα του Επαρχικοῦ Βιβλίου, Βυζαντιακά* 8 (1988), 64.

43. *Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων*, ἐκδ. R. ROMANO, *Pseudo-Luciano, Timarione*, Νεάπολη 1974 (επανέκδοση, στο *La Satira Bizantina dei secoli XI–XV*, Τουρίνο 1999), §21.538–542. Για τον Τιμαρίωνα βλ. ΣΤ. ΛΑΜΙΑΚΗΣ, *Οἱ καταβάσεις στὸν κάτω κόσμο στὴ βυζαντινὴ καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ λογοτεχνία*, Αθήνα 1982, 82–87.

44. Τα ἴδια ψάρια περίπου ἀναφέρει καὶ ο ΠΤΩΧΟΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, ἐκδ. H. EIDENEIER, *Ptochoprodromos*, Κολωνία 1991, IV, 236–237.

Ορισμένες δυσάρεστες συγκυρίες επισημαίνονται ήδη από τη δύσκολη βασιλεία του Ηράκλειου και ακόμη λίγο πιο πριν: το 609, από τη μεγάλη παγωνιά που επικρατούσε στην πρωτεύουσα και στα περίχωρα, βγήκαν στη στεριά πολλά νεκρά ψάρια<sup>45</sup>. Νεκρά ψάρια που ξεβράστηκαν μετά από σεισμό στην ακτή του Ελλησπόντου είχε ήδη αναφέρει ο εκκλησιαστικός ιστορικός Ευάγγριος για το έτος 477<sup>46</sup> καθώς και ο Προκόπιος, κατά το μεγάλο σεισμό του 551<sup>47</sup>. Επί Ηράκλειου, επίσης, όλα τα ζώα μαζί και τα ψάρια που, θεωρητικά τουλάχιστον, θα έπρεπε να βρίσκονται στο στοιχείο τους, δείχνουν τελείως ανυπεράσπιστα στις πλημμύρες των ποταμών και παρασύρονται μαζικά από τον Σαγγάριο που ξεχειλίζει, όπως προκύπτει από το Βίο του Θεόδωρου Συκεώτη<sup>48</sup>. Στη μακροσκελή αυτή αγιολογική πηγή των αρχών των «Σκοτεινών αιώνων» τονίζεται ότι η ευλογία των διχτυών από τον άγιο αποτελεί προϋπόθεση για μια καλή ψαριά<sup>49</sup>. Αντίθετα, ένα ψάρι μπορεί να χρησιμεύσει στους κακούς, εφ' όσον το δηλητηριάσουν προηγουμένως, και ως όργανο δολοφονίας αγίων<sup>50</sup>, επειδή η τροφή των εκκλησιαστικών ανδρών αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από ψάρια. Η μονή της Μεγίστης Λαύρας, πολύ αργότερα επί Παλαιολόγων, θα φτάσει στο σημείο να διαθέτει ως 60 ιχθυοτροφεία (βιβάρια)<sup>51</sup>, ενώ οι πάροικοί της θα διαθέτουν, όπως φαίνεται, πολύ περισσότερα<sup>52</sup>. Γενικά, αφού θαυμάσουν τα ψάρια του πελάγους και χορτάσουν (είς κόρον μεταλαβόντες) οι μοναχοί, ευχαριστούν το Θεό, σημειώνεται στο Βίο του Νικήτα πατρικίου<sup>53</sup>. Στην αμέσως επόμενη παράγραφο του ίδιου Βίου και καθώς οι ψαράδες επιστρέφουν με άδεια χέρια τις παραμονές του Πάσχα, οι μοναχοί, που ανησυχούν, καθησυχάζονται

45. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, 297.11-12.

46. ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, εκδ. J. BIDEZ – L. PARMENTIER, *Eccelesiastical History*, Λονδίνο 1898 (ανат. Άμστερνταμ 1964), Α', 17, σ. 27.

47. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Περί πολέμων Η'*, 25, 21-22, σ. 628: *ἰχθύες ἐν τῇ γῇ ἀπελείποντο, ὥνπερ ἡ ὄψις ἀήτης παντάπασιν οὐσα τοῖς τῆδε ἀνθρώποις τερατώδης τις ἔδοξεν εἶναι. οὐς δὴ ἐδωδῖμους εἶναι οἰόμενοι ἀνείλιντο μὲν ὡς ἐψήσοντες, θέρμης δὲ αὐτῶν τῆς ἐκ τοῦ πυρός ἀψαμένης ἐς ἰχώρας τε καὶ σπεδόνας οὐ φορητάς τὸ σῶμα ὄλον ἀποκεκρίσθαι ξυνέπεσεν.*

48. Βίος Θεοδώρου Συκεών, εκδ. A. J. FESTUGIERE, *Vie de Théodore de Sykéon*, Βρυξέλλες 1970, 141.10-14.

49. Βίος Θεοδώρου Συκεών, 158.46.

50. Βίος Θεοδώρου Συκεών, 38.1-5.

51. *Actes de Lavra IV*, εκδ. P. LEMERLE – A. GUILLOU – N. SVORONOS – D. PAPACHRYSSANTHOU, Παρίσι 1982, 163.

52. DAGRON, *Poissons* (όπως σημ. 19), 59, σημ. 18.

53. Βίος Νικήτα πατρικίου, εκδ. D. PAPACHRYSSANTHOU, *Un confesseur du second iconoclisme. La vie du patrice Nicetas* († 863), *TM* 3 (1968), 329, §1.

από τη διαβεβαίωση του ηγουμένου ότι ο Θεός θα [ἐπιχο]ρηγήσει αυτά που θα φάνε την ημέρα της μεγάλης γιορτής· πράγματι, τη Μεγάλη Πέμπτη, ένας μοναχός κατέβηκε στις όχθες του τοπικού ποταμού (στην Κατησία της Βιθυνίας) και εκεί μείγιστον περιτυχών ιχθύος τον έστειλε στον ηγούμενό του. Νέες δοξολογίες και αίνои για το θάύμα (ἐν θαύματι δοξάζοντες καὶ αἰνοῦντες τὸν Θεόν)<sup>54</sup> και, από ό,τι φαίνεται, τα ψάρια της Βιθυνίας θεωρούνταν νοστιμότατα, είτε προέρχονταν από λίμνες, είτε από ποταμούς ή από τη γειτονική, κατά τεκμήριο ήρεμη, καθότι σχεδόν κλειστή, θάλασσα<sup>55</sup>.

Στο τελευταίο αυτό παράδειγμα πρόκειται για ψάρια του τοπικού ποταμού και, από ό,τι αφήνουν να διαφανεί οι πηγές, τα ποταμίσια ψάρια ήταν εξ ίσου περιζήτητα με τα θαλασσινά, αν όχι και περισσότερο· όχι τόσο επειδή θεωρούνταν εύγευστα, αλλά επειδή η αλιεία τους συνεπαγόταν σαφέστατα λιγότερους κινδύνους και κόπο από όσους η θαλάσσια αλιεία και επειδή πρέπει να κόστιζαν λιγότερο από τα θαλασσινά<sup>56</sup>. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Κίνναμο π.χ. ο ποταμός Θύβρις, που φτάνει μέχρι το Δορύλαιον της Φρυγίας, τροφοδοτεί την περιοχή με νερό και τους αλιείς με πλήθος ιχθύων<sup>57</sup>. Η πληροφορία αυτή του Κίνναμου για τον δωδέκατο αιώνα επιβεβαιώνεται από χωρίο των τριών θεωρούμενων ως στρατιωτικών έργων του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (*Tres tractatus*), όπου μνημονεύεται η μόνιμη φροντίδα των ἐξκουσάτων ἐκ τοῦ θέματος τοῦ Ὀψικίου ἐκ τοῦ χωρίου Τέμβρη, να ψαρεύουν, κατά τις εκστρατείες, με δίχτυα για το αυτοκρατορικό τραπέζι<sup>58</sup>. Τα ποταμίσια ψάρια στο αυτοκρατορικό τραπέζι μνημονεύονται και από δυτικές πηγές. Ο Νότκερ ο Τραυλός, συγγραφέας των *Gesta Karoli Magni imperatoris*, σημειώνει ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής δυτικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, στο βυζαντινό αυτοκρατορικό τραπέζι έφεραν πάνω σε δίσκο ένα ποταμίσιο ψάρι

54. Βίος Νικήτα πατρικίου, 329, §2.

55. ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, ΒΒΠ 5, 79, σημ. 6.

56. ΚΑΡΠΟΖΕΛΟΣ, *Realia* (όπως σημ. 2), 23-24.

57. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΝΝΑΜΟΣ, *Επιτομή Ιστορίας*, εκδ. Α. ΜΕΙΝΕΚΕ, *Ioannis Cinnami Epitome*, Βόννη 1836, 294.

58. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ, εκδ. J. F. HALDON, *Constantine Porphyrogenitus Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Βιέννη 1990, 128.554-556· πβ. Β. ΒΑΣΙΛΑΟΥ – Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ – ΣΤ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ – Τ. ΛΟΥΤΤΗΣ – Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων, Έρευνες πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα 1998, 199, σημ. 318. Αντίθετα, ο W. RAMSAY (*The Historical Geography of Asia Minor*, Λονδίνο 1890, 212, σημ. 3), την εποχή που επισκεπτόταν την περιοχή, αφήνει να νοηθεί ότι τα ψάρια του ποταμού Θύβριδος/Τέμβρη πρέπει να ήταν απαίσια στη γεύση.

με σάλτσα και καρυκεύματα<sup>59</sup>, κάτι που συνηθίζεται ακόμη και ως σήμερα (καπνιστή πέστροφα με *sauce tartare*). Οι μαρτυρίες αυτές συμπληρώνονται από τις —ίσως, όχι μόνον εγκυκλοπαιδικές— μνείες του Θεοφάνη, του Πορφυρογέννητου και του Τζέτζη, που παρατέθηκαν στην αρχή σχετικά με τα σπάνια ποταμίσια ψάρια (ξυστόν βουλγαρικόν, μουρζούλιν και βερζίτικον<sup>60</sup>), τα οποία εντοπίζονται σε τόπους μακρινούς της νότιας Ρωσίας και τον οξύρρυγχο που αλιευόταν στις εκβολές των ποταμών Άλυσ και Ίρις στις ακτές της Παφλαγονίας<sup>61</sup>. Όπως ακριβώς στη στάση του απέναντι στους διαφόρους αυτοκράτορες, έτσι και στη στάση του απέναντι στα ψάρια, ο Μιχαήλ Ψελλός δεν έχει ενιαία συμπεριφορά. Αρχικά, στο ποίημά του αρ. 9 δείχνει να αναγνωρίζει την ανωτερότητα των θαλάσσιων ιχθύων<sup>62</sup>. Αλλού και με τρόπο απρόσμενα μονολιθικό επισημαίνει ότι ο ποτάμιος ὕς είναι ο κάλλιστος τῶν ιχθύων και μάλιστα δεν διστάζει να δώσει τη συνταγή μαγειρικής που προτιμούσε<sup>63</sup>. Αλλά και σε διάφορες άλλες περιπτώσεις<sup>64</sup>, ο Ψελλός αναφέρεται πομπωδώς σε ψάρια που προσφέρει σε υψηλά πρόσωπα ή που δέχεται από αυτά. Σε αντίθεση με το Θεοφύλακτο Αχρίδος, ο οποίος έστελνε στους γνωστούς του ψάρια κατά εκατοντάδες, ο Ψελλός στέλνει και δέχεται λίγα ψάρια τον αριθμό (η ποιότητα πάνω από την ποσότητα: το ίδιο και ο Τζέτζης αργότερα<sup>65</sup>), αλλά τι θαυμάσια, τι υπέροχα κλπ!<sup>66</sup> Τα θαυμαστικά σε ένα κοσμικό κείμενο συμπληρώνουν τα περί θαύματος στο αγιολογικό κείμενο.

59. NOTKER BALBULUS, *Gesta Karoli Magni imperatoris*, εκδ. R. RAU, *Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte*, II, *Ausgewählte Quellen zur Geschichte des Mittelalters*, Ντάρμστατ 1960, 6, σ. 380: *allatus est autem piscis fluvialis et pigmentis infusus, in disco positus*.

60. Βλ. παραπάνω σημειώσεις 8 και 9.

61. DAGRON, *Poissons* (όπως σημ. 19), 58· πβ. επίσης KARPOZELOS, *Realia* (όπως σημ. 2), 23.

62. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ καὶ ὑπερτίμου πόνημα ἱατρικὸν ἄριστον δι' ἰάμβων*, εκδ. L. G. WESTERINK, *Michael Psellus, Poemata*, Λιψία 1992, αρ. 9, 211-217, σ. 197: *Ἰχθὺς ἅπας πέφκεν ὕγρὸς καὶ ψύχων, / ὃ δ' αὖ πετραῖος εὐχρῶμυτος φύσει· / πέτραι πελαγῶν κρείττονες πρὸς ἰχθύας, / καὶ τῶν πελαγῶν ὅι ποταμοὶ χειρόνως / τοὺς ἰχθύας τρέφουσι τοὺς ποταμίους· / ἰχθὺς δὲ λίμναις ἐμμόνων τεθραμμένους ἄπεπτος, ὕγρὸς, δυσστόμαχος τὴν φύσιν*.

63. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Επιστολή 208: Τῷ πατριάρχῃ κύρ Μιχαήλ*, εκδ. E. KURTZ – F. DREXL, *Michaelis Pselli Scripta Minora magnam partem adhuc inedita*, τόμ. 2, *Epistulae*, Μιλάνο 1941, 242.

64. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ὅ.π., *Επιστολή 214: Εἰς τὸν ἐπὶ τῶν κρίσεων καὶ σεβαστὸν τὸν ἀνεψιὸν τοῦ πατριάρχου κύρ Μιχαήλ*, 254· *Επιστολή 245: Τῷ πατριάρχῃ τῷ Λειχούδη*, 295· *Επιστολή 263: Μητροπολίτη τινί*, 308-309· *Επιστολή 274: Τῷ ραίκτωρι τῷ Σαγματᾶ*, 318.

65. ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΖΕΤΖΗΣ, *Ἐπιστολαὶ* (όπως σημ. 42), επ. 39, 57.20-21 καὶ επ. 98, 144.14-16.

66. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Επιστολή 48: [Τῷ βασιλεῖ Κωνσταντίνῳ τῷ Δούκῃ]*, εκδ. K. N. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 5, Παρίσι 1876, 280· *Επιστολή 57: [Τῷ πατριάρχῃ κύρ Μιχαήλ]*, εκδ. ΣΑΘΑΣ, MB, τόμ. 5, 289.

Όπως έχει κατά κόρον τονιστεί, διάφορα ψάρια θεωρούνταν σύμβολα ανθρώπινων συμπεριφορών και εμφανίζονταν ακόμη και ως συστατικό στοιχείο διαφόρων πονημάτων με κύριο δείγμα τους Δειπνοσοφιστές του Αθήναιου. Κάποια στιγμή όμως, το ψάρι αποκτά μέσα από τα κείμενα και μια μυστηριώδη ιδεολογική δύναμη επιβολής, που δεν φαίνεται να σχετίζεται με τον αρχικό χριστιανικό συμβολισμό του ιχθύος, για τον οποίο, φυσικά, δεν γίνεται λόγος εδώ. Γράφοντας στον αυτοκράτορα Δούκα (Κωνσταντίνο ή Μιχαήλ, εδώ αδιάφορο), ο Ψελλός αναφέρει: *ιχθύας άφώνους ό δούλός σου πέπομφα, τῷ μόνῳ καί ἐνὶ καί μονάρχῃ, τέσσαρας, ἵνα καί ταῶν τεσσάρων ἄρξης τῆς οἰκουμένης μερῶν. Οἱ δὲ ιχθύες καί ποτάμιοι καί θαλάσσιοι, ἵνα καί τῆς θαλάσσης συμπάσης βασιλεύσης καί ποταμῶν*<sup>67</sup>. Αρχικά, πρέπει να πρόκειται για μια επί πλέον άμετρη και στα όρια της ειδεχθούς κολακεία του Ψελλού προς τον αυτοκράτορα, που όμως βρίσκει έμμεση ανταπόκριση σε κείμενα, όπως το λεγόμενον *Όνειροκριτικόν* του Άχμετ, όπου σημειώνεται ότι *ἐάν ἴδῃ τις, ὅτι ἡγκίστρευσε ν ιχθύας ἐν τῇ θαλάσῃ δελέαςι, καί οὗτος εὕρήσει πλοῦτον παρά βασιλέως ἀνάλογον τῆς ἀγρεύσεως· εἰ δέ ἴδῃ, ὅτι μετὰ δικτύων ἤγρευσε, φανερώς μετὰ δουλείας ὀρήθῃ πλουτήσῃ ἐξ αὐτοῦ ἀναλόγως τῆς ἄρρας*<sup>68</sup>. Ίσως αυτό να μπορούσε να προϋδεάσει κάπως για το λόγο που η βυζαντινή γραμματεία είναι τόσο πλούσια σε μνείες σχετικές με τη θάλασσα και τα ψάρια. Πέρα από την ιατρική και τη μαγειρική<sup>69</sup>, οι διάφορες κατηγορίες ψαριών συνδέονται άμεσα με την αγοραστική δύναμη των διαφόρων κοινωνικών ομάδων στο Βυζάντιο και, γενικότερα, με την οικονομική κατάσταση του καθενός.

Για να τελειώσω —επειδή μόνον επιμέρους συμπεράσματα μπόρεσα να συνάξω από όλη αυτή τη μέτρια προσπάθεια— θα καταφύγω στο γνωστό χωρίο του Παχυμέρη, όπου περιγράφεται ένα άλλο θαλάσσιο ζώο, διάσημο για την ικανότητά του να διαφεύγει, κάνοντας μάλιστα χρήση ....γραφικής ύλης: *ἐκείνη γάρ, λέει ο λόγιος, ιστορικός και πρωτέκδικος, ...θέλουσα φεύγειν τοὺς θηρατάς (και όχι τους θεατάς, όπως και θα έπρεπε), ἔξεμει τὸ μέλαν καί τὸν πόντον συγχέει καί οὕτως βράδιᾳ τῇ φυγαδεΐᾳ χρῆται*<sup>70</sup>.

67. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Επιστολή 104: Πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν*, εκδ. ΣΑΘΑΣ, MB, τόμ. 5, 346.

68. ΑΧΜΕΤ, *Όνειροκριτικόν*, εκδ. F. DREXL, *Achmetis Oneirocriticon*, Λιψία 1925, 138.

69. Βλ. τελευταία το συλλογικό τόμο των L. BRUBAKER – K. LINARDOU (εκδ.), *Eat, drink, and be merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A. A. M. Bryer at the University of Birmingham (29-31 March 2003)*, Ashgate 2007.

70. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαί Ίστορίαι*, εκδ. A. FAILLER, *Georges Pachymères, Relations historiques*, Παρίσι 1984, IV.30, 419.6-11.